

ИНДИРЕКТНИ РЕЧЕВИ АКТОВЕ В УСТНАТА КОМУНИКАЦИЯ

Марина Джонова, Йовка Тишева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Abstract: The article represents the actual situation in spoken Bulgarian language concerning the use of indirect speech acts. Conclusions base on data from partially prepared speech, collected from Spoken Bulgarian corpora, as well as broadcasting (radio and television). Different degrees of indirectness are commented, as well as the difference between conventional and non-conventional indirect speech act. The analysis of the empirical data shows that different pragmatic factors may dominate in spoken communication and determine what the speaker chooses – whether an indirect or a direct speech act.

Key words: indirect speech act, spoken Bulgarian, media speech, politeness

Характерна особеност на общуването като двустранен процес, в който се осъществява обмен на информация, е интерактивността. Тя е резултат от взаимодействието между общуващите, водещо до промени в тяхното поведение, нагласи и оценки. Интерактивното общуване предполага споделен контекст, който позволява имплицитно извеждане на информация, която в хода на комуникацията не е вербално изразена. Речта като дейност е не само кодиране и декодиране на послания. За да достигнат до смисъла, вложен в съобщението, общуващите трябва, освен да познават езиковия код, да притежават и умения за извеждане на информация, закодирана в контекста, или произтичаща от общите им знания за света, от социокултурните конвенции или други екстралингвистични фактори. Общуването е успешно, когато са изпълнени две условия: информацията е представена правилно от гледна точка на езиковата норма; информацията е представена подходящо/уместно с оглед на контекста, средата и ситуацията, в която протича комуникативният процес.

Обект на изследване в статията са индиректните речеви актове, които включват имплицитна директивна илокутивна цел. Целта е да се представи контекстът, в който в частично подготвената устна реч (медийната и парламентарната реч) говорещият избира индиректен речев акт вместо директен въпрос (*Какво мислите по въпроса?*, *Как ще постигнете тази цел?*) или повелително изказване (*Кажете ми..., Обяснете на зрителите...*). Анализите са насочени към представяне на индиректните речеви актове от гледна точка на техните формални характеристики и от гледна точка на степента на индиректност.

Настоящото изследване е емпирично и се основава на данни, екскерпирани от Корпуса на българската устна реч (BgSpeech), Корпуса от българска парламентарна реч (Bulgarian parliamentary corpus ParlaMint), Корпуса на политическата и журналистическата реч, както и на записи от медийни предавания от 2023 г.

В концепцията на Остин и разработките на Сърл речевият е словесно действие, подчинено на определено намерение и преследващо определена цел. Той представлява рационално, целенасочено (макар и невинаги целесъобразно) действие на определена личност. Речевият акт е основна единица на речевата дейност, разпознаваемата минимална единица на общуването. Той е най-малката комуникативна единица, в която се реализира едно изказване и се дефинира като процес на създаване, произнасяне и възприемане на речевото съобщение. В този смисъл речевият акт е първичният носител на значение в употребата и разбирането на естествените езици. Наборът от речеви актове, свързани с комуникативното намерение на говорещия, се определя като изказване. От своя страна репликата се състои от отделни изказвания, между които има семантична и прагматична свързаност. Поредицата от реплики на събеседниците формира диалога. В процеса на комуникативно взаимодействие всеки произнесен речев акт отваря пространство за друг. Помежду си речевите актове са свързани според принципите за релевантност и кохерентност. Подредените вериги изграждат разговора. В разговора се оформят поредици от подредени (или съответстващи си) двойки речеви актове (*adjacency pairs*).

Структурата на диалога е обект на редица научни изследвания в областта на синтаксиса и прагматиката. От гледна точка на синтаксиса интерес представляват изказванията, които са насочени към слушателя и очакват реакция от негова страна – това са повелителните и въпросителните изказвания. Повелителните изказвания очакват извършването или неизвършването на дадено действие от слушателя и обикновено са оформени с глаголна форма в повелително наклонение (*Отвори прозореца!*). В прагматиката повелителните изказвания се разглеждат във връзка с условията за допустимост – говорещият трябва да е в такава позиция, която да му позволява да използва повелително изказване спрямо слушателя и да може да очаква от негова страна изпълнение на съответното действие (социално положение, възраст, служебни отношения, роднински отношения), или ситуацията е свързана с наложителни действия (*Помогнете ми!*) (Иванова, Ницолова 1995). От своя страна въпросителните изказвания са свързани с желанието на говорещия да получи определена информация. От гледна точка на прагматиката при задаването на въпрос говорещият се съобразява със

знанията на слушателя за състоянието на нещата в действителността и предполага, че той може да даде желаните отговор.

Употребата на съобщителните, въпросителните и повелителните изречения в различни речеви ситуации и комуникативни сфери представлява интерес за прагматиката. Отношенията между събеседниците се регулират от принципа за сътрудничеството (Grice 1975) и от принципа за учтивостта (Leech 1983). Според първия принцип събеседникът трябва да дава поисканата от говорещия информация. От прагматична гледна точка спазването на принципа за учтивостта не се ограничава с употребата на т.нар. учтиви местоименни и глаголни форми, а е свързано с употребата на различни речеви стратегии, при които желанието на говорещия за извършване на някакво действие от страна на слушателя, включително и на речево действие, се представя като зависещо от волята на слушателя. Този принцип се допълва от идеята за поддържането на социалния образ (Brown, Levinson 1990) на събеседниците – избягването на директното съобщаване на неприятна информация; избягването на директна заповед; запазването, поддържането на отношенията между събеседниците; намаляването на ефекта от налагането на волята на говорещия върху слушателя.

Интерес представлява изследването на диалога в устната реч от гледна точка на съотношението между тези два принципа – принципа на сътрудничеството и принципа на учтивостта; доколко единият принцип надделява и дали от тази гледна точка могат да се очертаят различни комуникативни модели устната реч.

Речевите актове се различават по илокутивната цел, с която са произнесени. В настоящото изследване разглеждаме изказванията с *асертивна* и изказванията с *директивна* илокутивна цел. В първия случай говорещият има предвид, че пропозицията представя действителното състояние на нещата в света на произнасяне. Директивите представляват изказвания, в които говорещият очаква извършването на определено действие от страна на слушателя. Обикновено това са повелителни изказвания или изказвания, които съдържат лексикални маркери като изразители на волята на говорещия. От гледна точка на учтивостта повелителните изказвания не са маркирани като учтиви, но не са и неучтиви. Изследователите (Meu 2001:80, Leech 1983:107) посочват, че повелителните изказвания трябва да се разглеждат във връзка с конкретната речева ситуация. Когато слушателят има полза от исканото от него действие, директивите не нарушават неговия социален образ. Такива са изказванията, като *Опитай бонбоните, Вземи си още един сандвич* (Meu 2001). Директивите, които се използват за разрешаване на критична

ситуация или представляват общовалидни забрани, също са свързани с директни речеви актове с глагол в повелително наклонение (*Пази се от огъня!, Внимавай, има пчела на стола ти! Премини на отсрещния тротоар!*).

В речевото общуване говорещият често не може или не желае да наложи директно своята воля на слушателя. В тези случаи той обикновено предпочита индиректен речев акт – изказване, което още при произнасянето си съдържа две илокутивни сили (Searl 1975, 59–60). Както посочва Дж. Сърл, при индиректните речеви актове говорещият съобщава на слушателя повече от това, което реално казва, като разчита на техните общи знания, както лингвистични, така и нелингвистични, както и на силата на рационалността и способността за заключения от страна на слушателя. Индиректният речев акт може да бъде оформен като съобщително или въпросително изказване, с което имплицитно се очаква и извършването на определено действие от страна на слушателя. Извършването на посоченото действие се представя като зависещо от волята на слушателя, като по този начин говорещият не налага директно волята си. Част от индиректните речеви изказвания са конвенционални, т.е. съдържат лексикални или граматични маркери, които в даден език се използват като индиректна подкана към слушателя. Контекстът или речевата ситуация са определящи за разбирането на дадено изказване като индиректен речев акт. В българския език такива конвенционални граматични средства са условното наклонение, бъдещето време и модалните глаголи *мога/може* в рамките на общи въпроси с частицата *ли*. Въпросът *Може ли да ми помогнеш?* очаква съгласие от страна на слушателя, както и извършването на съответното действие. До голяма степен и съобщителните изказвания, оформени с тези глаголни форми, маркират индиректна подкана към слушателя (*Можеш да му помогнеш.; Ще трябва да дойдеш с мен.; Би могъл да дойдеш с мен*). Неконвенционалните индиректни речеви актове са силно контекстуално обусловени. По тази причина те дават избор на слушателя дали да възприеме само директната илокутивна сила на изказването, или да реагира и на индиректната подкана. Реплика стимул като *Днес е много горещо* би могла да получи отговор *Да, и прогнозата е за още по-топло време* или да е свързана със съответно действие от страна на слушателя – например отваряне на прозореца, пускане на климатика и т.н.

Както беше посочено, контекстът играе важна роля при избора на говорещия между директен и индиректен речев акт. Влияние оказват и очакванията на говорещия относно готовността на събеседника да спазва принципа на сътрудничеството. В медиите съгласието на събеседника да участва в съответното предаване е свързано с очакването, че той ще

отговаря на зададените му въпроси. Налице е и степен на подготвеност по обсъжданата тема както от страна на водещия, така и от страна на неговия събеседник. Това е причината в изследвания от нас материал водещите да предпочитат директни речеви актове независимо от социалния статус и възрастта на събеседника. Употребата на директни въпроси и на повелителни изказвания не се отчита като неучтиво отношение към събеседника и причината за това е именно специфичният контекст, в който се извършва устното общуване. Това може да бъде директен въпрос (*Ако не бързаше да дойдеш във радиото, какво щеше да направиш?*) или повелително изказване (*Дайте сега повече информация за сигналите за нарушение*).

В широкото разбиране на учтивостта като неналагане на волята на говорещия върху слушателя индиректните речеви актове са прагматично средство за изразяване на учтивост, за запазване и поддържане на социалния образ на събеседника. Конвенционалните индиректни речеви актове са познати в българската лингвистика и като *въпроси молби*. Когато са оформени с глагол в условно наклонение, те изразяват висока степен на учтиво отношение от страна на говорещия, наличие на социална дистанция между събеседниците и/или официално общуване. Средната степен на индиректност се маркира с въпросително изказване с глагола *мога/може*. Най-ниската степен на индиректност се изразява с въпросително изказване с глагол в бъдеще време. Въпросите молби се разглеждат като индиректен речев акт с имплицитна директивна илокутивна цел, когато могат да се заменят с повелително изказване: *Колеги, бихте ли запазили малко тишина? – Колеги, запазете малко тишина!* Те изразяват учтива молба към събеседника да извърши определено речево или неречево действие. Примери за въпроси молби с глагол в условно наклонение се срещат както в медийната, така и в парламентарната реч:

Бихте ли повторили още веднъж?; Доктор Дариткова, моля Ви, бихте ли представили още веднъж точния текст на редакционната поправка?; Квесторите, бихте ли поканили народните представители да влязат в пленарната зала?; Г-н Янев, ваши колеги от БНР ви нарекоха „позора на „Хоризонт“ – бихте ли разказали нещо повече за себе си?

В медийната сфера индиректните речеви актове обикновено са свързани с желанието на говорещия да получи дадена информация от слушателя или слушателят да сподели своето мнение, хипотеза по даден въпрос.

Въпросите молби, оформени с модален глагол, не маркират социалната дистанция между събеседниците и затова се отличават с по-

голяма честота в сравнение с въпросите с глагол в условно наклонение. По степента на изразяваната от тях учтивост те съответстват на изказванията, които маркират по лексикален път учтивата молба, срв. *Може ли да въведете ред в залата?* – *Моля, въведете ред в залата*, *Моля Ви да въведете ред в залата*. Срещат се и в медийната, и в парламентарната реч:

Уважаема госпожо Председател, *може ли* да включите времето?;
Може ли в България да посочите една фирма, готова да наема работници над шейсет години?

Във всеки от посочените примери събеседникът разбира, че с въпросителното изказване е изразена и молба. Затова той не отговаря с *да*, *мога*, а дава исканата от водещия на предаването информация.

Въпросите молби с модален глагол в определен контекст позволяват и елипса на глагола, който изразява желаното действие:

Може ли думата?; *Може ли* процедура, госпожо Председател?

Най-слабо маркирани с признака учтивост са конвенционалните молби с глагол в бъдеще време. Това е причината те да се използват често в медийните предавания, в които е налице ти-говорене между събеседниците. Този тип глаголи се използват и в официална обстановка, като израз на слаба подкана към събеседника да извърши съответното действие.

Ще ми дадете ли думата за начина на водене за 30 секунди?;
Госпожо Стоянова, *ще ни представите ли* доклада?; *Няма ли да ни разкажеш* как се запознахте?

Наблюдават се различни степени на индиректност, свързани с преценката на говорещия за уместността на дадения речев акт и с вероятността слушателят да изпълни индиректната подкана. При анализа на медийната реч в български се наблюдава употребата на още един вид общи въпроси като индиректна молба. По своята форма те са въпросителни изказвания, оформени с частицата *ли*. От граматична гледна точка се определят като *да/не-въпроси* (Синтаксис 1983:51–57). Те се разглеждат като индиректни речеви актове, тъй като очакват слушателя не само да отговори с *да* или *не* на зададения въпрос, но и да разбере имплицитната подкана да даде повече информация по въпроса. Този тип въпроси дават голяма свобода на събеседника как да формулира своята реплика. Например въпросът *Спомняте ли си го добре този преход от четиридесетте години?* очаква събеседникът не само да потвърди или да отрече, че има такива спомени, но и да разкаже поне част от тях. Водещият може да избира между повелително изказване от типа на *Разкажете ни спомените си от четиридесетте години* и маркираното като учтиво

Бихте ли ни разказали спомените си от четиридесетте години?, което обаче е знак и за дистанция в отношенията между говорещите. Изборът, който прави водещият, е между тези два полюса. Той избира въпрос, който не е маркиран посредством специална глаголна форма или чрез модален глагол, но в същото време подканва събеседника да разкаже за своите спомени (вж. също Иванова, Ницолова 1995:83). Отново съгласието да разкаже, е оставено на волята на събеседника – той може да откаже да си спомни, но в рамките на ситуацията, в която се намира, се предполага, че той по-скоро ще приеме да извърши желаното от водещия действие. Тъй като при този тип въпроси не е налице глаголна форма, която да маркира конвенционална молба, те могат да се определят като неконвенционални въпроси молби. До голяма степен илокутивната сила, с която са произнесени, може да се изведе в рамките на диалога, в рамките на контекста, в който са произнесени. В медийните интервюта се очаква, че събеседникът желае да представи информация по темата, с която е свързано интервюто. За разлика от частните въпроси (*Колко концерта сте изнесли?*; *С кои музиканти сте свирили?*) общите ли-въпроси дават на събеседника по-голяма свобода по отношение на информацията, която иска да сподели. В следния пример събеседникът не само посочва, че има такъв съвет, който му е дал неговият баща, но и дава допълнителни подробности, свързани със следването на този съвет, както и конкретни случки от живота.

Има ли съвет от него, който помните до ден днешен и сте го предавали вече на вашите деца?

Ами / сега има един тънък момент между съветите на майка ми и съветите на баща ми / което е интересно и затова съм писал в книгата / сега / това което те ме учиха и го казвам много сериозно някак си не ме учиха / просто така такава беше семейството / да казвам истината да не се страхувам винаги да я казвам / какво мисля / да казвам истината защото така се спи по-спокойно / защото така се живее по-спокойно / ако ще и да ми се разсърди някой и аз наистина бях точно такъв като дете... (следва разказ за конкретни случки)

Може да се каже, че употребата на индиректни *ли*-въпроси в българската медийна реч е свързана с изразяването на учтивост към събеседника, със съобразяването с неговото право да не извърши желаното от говорещия речево действие, както и с желанието за избягване на твърде официалния тон при употребата на въпросите молби от типа на *бихте ли...*, *можете ли...* Въпросите молби са част от цялостния модел на диалогично общуване. Често говорещият доуточнява своя въпрос, за да е сигурен, че ще получи необходимата информация. Обикновено започва с индиректен

въпрос, но възможността да даде твърде голяма свобода на слушателя по отношение на отговора, е причината да зададе директен частен въпрос:

Мислите ли, че това е актуално за децата? В смисъл възприемчиво ли е? Как го възприеха по кината всъщност?

В рамките на неконвенционалните молби може да се направи допълнително разграничение между общите въпроси (*Трудно ли се работи с тези технологии?*) и съобщителните изказвания (*Сигурно е трудно да се работи с тези технологии*). Докато общите въпроси очакват реплика реакция от страна на слушателя, съобщителните изказвания не задължават слушателя да даде ответна реплика. Включването на лексикални маркери като *сигурно, вероятно, може би* показват намеренията на говорещия да получи потвърждение на изказаната хипотеза, но дават много по-голяма свобода на слушателя в сравнение с конвенционалните речеви актове. От тази гледна точка степента на индиректност е най-висока при неконвенционалните индиректни речеви актове, които са оформени като съобщително или въпросително изказване и дават на слушателя възможност да избере дали само да потвърди хипотезата на говорещия, или да даде допълнителна, интересна за аудиторията информация. Неконвенционалните въпроси молби имат място и в ежедневната реч, когато говорещият не е сигурен доколко слушателят може да изпълни исканото от него действие. При липса на сигурност говорещият би избрал висока степен на индиректност (*Трябва да видя защо не работи помпата*). Ако говорещият е запознат с уменията и способностите на слушателя, би могъл да употреби и конвенционален индиректен речев акт (*Можеш ли да ми помогнеш за помпата?; Ще ми помогнеш ли за помпата?*).

В теоретичните изследвания, свързани с изразяването на учтивост към слушателя чрез употребата на индиректни речеви актове, се посочват факторите, определящи избора на индиректен речев акт от страна на говорещия. Посочват се и формалните особености на въпросите молби в българския език. Приложението на тези теоретични постановки при изследването на устното общуване на български език обаче следва да се съобрази с конкретния контекст, с характеристиките на говорещите и с характера на самото общуване. Изследването на актуалното състояние на честотата на употреба на въпроси молби в телевизионните и в радиопредаванията показва, че необходимостта водещите да бъдат кратки и да бъдат максимално информативни за слушателите/зрителите, е основният фактор, който определя в количествено отношение по-големия брой директни въпроси и повелителни изказвания в техните реплики. Медийното общуване предполага сътрудничество от страна на събеседника, затова употребата на директни речеви актове към него не се възприема като неучтива. В същото време това не изключва употребата на

въпроси молби с различна степен на индиректност. Индиректното изказване е средство говорещият учтиво да предостави възможност на слушателя да не отговори/да не извърши съответното действие. Това обяснява и предпочитанието към употребата на въпроси молби с глагол в бъдеще време, чрез които се изразява по-силна подкана към слушателя да изпълни действието, в сравнение с изразите с модален глагол или с глагол в условно наклонение, като в същото време се спазва принципът за учтивост.

Цитирана литература:

- Димитрова, Ст. 2009:** Лингвистична прагматика. София: Велес. // **Dimitrova Dimitrova, St. 2009:** Lingvistichna pragmatika. Sofia: Veles.
- Иванова, К., Р. Ницолова 1995:** Ние, говорещите хора. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Ivanova, K., R. Nitsolova 1995:** Nie, govoreshnite hora. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski“.
- Ницолова, Р. 1984:** Прагматичен аспект на българското изречение. София: Народна просвета. // **Nitsolova, R. 1984:** Pragmatichen aspekt na balgarskoto izrechenie. Sofia: Narodna prosveta.
- Синтаксис 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис. София: Издателство на БАН. // **Sintaksis 1983:** Gramatika na savremennia balgarski knizhoven ezik. T. 3. Sintaksis. Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- Brown, P., S. Levinson 1990:** Politeness. Some universals in language usage. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grice, H. 1975:** Logic and conversation. – In: Cole, P., J. L. Morgan (eds.). *Syntax and Semantics*. Vol. 3. *Speech acts*. New York: Academic Press, 41–58.
- Leech, G. 1983:** Principles of Pragmatics. London: Longman.
- Mey, J. 2001:** Pragmatics: an introduction. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Searle, J. 1975:** Indirect speech acts. – In: Cole, P., J. L. Morgan (eds.). *Syntax and Semantics*. Vol. 3. *Speech acts*. New York: Academic Press, 59–82.
- Searle, J. 1979/1999:** Expression and Meaning. Studies in the theory of speech acts. New York: Cambridge University Press.

Цитирани онлайн източници:

Корпус на българската политическа и журналистическа реч
<<http://political.webclark.org/> [status 15.05.2023]>
Мултимедиян корпус на българската устна реч
<<http://bgspeech.net/bg/resources/multimediacorpus.html> [status 15.05.2023]>

Корпуса от българска парламентарна реч (Bulgarian parliamentary corpus ParlaMint)

https://www.clarin.si/noske/parlamint21.cgi/corp_info?corpname=parlamint21_bg&struct_attr_stats=1&subcorpora=1 [status 15.05.2023]

Благодарности:

Настоящият текст е резултат от изпълнението на научната програма на проекта „Комуникативни модели, представени в Корпуса на българската устна реч“, финансиран от НИД на СУ (договор No 80-10-111/27.04.2023 г.). Изказваме благодарност на Фонда.